

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՌԵՃԵԶ ԵՎ ՀՍԽՀ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 1921 թ. ՓԵՏՐՎԱՐԻՆ ԼՈՌՈՒ
ՉԵԶՈՔ ԳՈՏԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԵԼՈՒ ԳՈՐԾՈՒՄ

Լոռու շեզոք գոտին առաջացել էր 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմի հետևանքով: 1919 թ. հունվարի 9—17-ը թիֆլիսում Անտանտի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ տեղի է ունենում Հայաստանի և Վրաստանի կառավարությունների ներկայացուցիչների կոնֆերանս, որտեղ որոշվում է շեզոք գոտում մտցնել հատուկ կառավարում, երկու պետությունների լիազոր ներկայացուցիչների համատեղ ղեկավարությամբ և անգլիական գեներալ նահանգապետի վերահսկողությամբ: Չեզոք գոտու մեջ մտնում էին նախկին Բորչալուի գավառի Ալավերդու, Ուզունլարի և Վորոնցովկայի շրջանները, իրենց 41 գյուղերով: Դժվարին կացություն է ստեղծվում տեղի հայ և ռուս բնակչության համար: Գոտում սահմանվում են բազմատեսակ տուրքեր, որոնց հավաքումը վեր է ածվում գյուղացիության իսկական թալանի:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ, երբ առկա էր թուրքական բանակի Լոռի ներխուժելու վտանգը, Հայաստանի և Վրաստանի միջև նոյեմբերի 13-ին կնքվում է համաձայնագիր, ըստ որի վրացական զորքերը պետք է ժամանակավորապես, 3 ամսով զբաղեցնեին շեզոք գոտին:

1 «Լոռվա գյուղացիության ձայն», № 2, 1 փետրվարի, 1920 թ.:

Պատերազմում Հայաստանի պարտությունից և նրա խորհրդանշանացումից հետո վրացական իշխանությունները խախտում են համաձայնագիրը և զորքեր մտցնում նաև չեզոք գոտու սահմաններից դուրս հայկական ութ այլ բնակավայրեր՝ Զալալօղլի (Ստեփանավան), Շահալի կայարան, Փամբակ, Քոլագերան և այլն։ Լոռում հաստատվում է վրացական գեներալ-նահանգապետություն, կառավարումից հեռացվում է Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչը, ինչը հնարավորություն է տալիս վրացական իշխանություններին ձեռնարկել զանազան բռնություններ տեղի հայ և ռուս բնակչության նկատմամբ։ Ինչպես նշվում է Լոռու ռազմահեղափոխական կոմիտեի հաղորդագրության մեջ, «այդ գրաված շրջաններում թագավորում է սանձարձակ, քմահաճ վերաբերմունք և ամենախայտառակ կողոպուտ»²։

Հայաստանի խորհրդանշանացումից հետո, երբ թուրքական զորքերի Լոռի ներխուժման վտանգը վերացել էր, Վրաստանի կառավարությունը ոչ միայն պատրաստակամություն չհայտնեց հեռացնել իր զորքերը, այլև ձգտում էր Լոռին միացնել Վրաստանին, նախապես լայն քարոզչություն անցկացնելով տեղի բնակչության մեջ։ Հայաստանի «Հեղկոմի տեղեկություններով,—նշում էր Բաքվի «Կոմունիստ» թերթը,—Վրաստանի կառավարության անդամ Զիսի-ձեն Վրաստանի սահմանադիր ժողովի հինգ անդամների հետ չեզոք դոտում ցույցերում ֆիզիկական ուժի ճնշման ներքո բնակչությանը պարտադրում են ընդունել բանաձևեր ամբողջությամբ Վրաստանին միանալու համար։ Գոտու խորհրդային վարչությունն ապօրինաբար ձերբակալվում և ուղարկվում է Քութայիսի բանտ»³։

Վրացական իշխանությունների նման գործելակերպը որևէ արդյունք չի տալիս, ընդհակառակը, ստիպում է Լոռու բնակչությանը էլ ավելի համախմբվել և ուղիներ որոնել վրացական լծից ազատագրվելու համար։

² «Կոմունիստ», Երևան, № 53, 11 փետրվարի, 1921 թ.։

³ «Коммунист», Б., № 8, 11 января, 1921 г.

Արդեն 1920 թ. դեկտեմբերից ինչպես Լոռու, այնպես էլ Հայաստանի այլ շրջանների մի շարք գյուղերում (Պրիվոլնոյե, Գյառգյառ, Վորոնցովկա, Արմանիս, Նովո-Պոկրովկա, Նովո-Միխայլովկա և այլն) հրավիրվում են հասարակական ժողովներ, որտեղ բնակչությունը, արտահայտելով իր դայրույթն ու վրդովմունքը վրացական բռնակցման դեմ, դիմումներ է հղում Խորհրդային Հայաստանի և Ռուսաստանի իշխանություններին, պահանջելով Կարմիր բանակի օգնությամբ դուրս քշել մենշևիկյան զորքերը Լոռուց և այն միացնել Խորհրդային Հայաստանին⁴։

Խորհրդային Հայաստանի հեղկոմը Երևան հասնելուն պես, դեկտեմբերի 7-ին և 10-ին հուշագրեր է հղում Վրաստանի կառավարությանը՝ Լոռուց վրացական զորքերի դուրսբերման և Հայաստանի շրջափակումը վերացնելու պահանջով։ Հրաժարվելով րավարարել Հայհեղկոմի պահանջը, վրացական իշխանությունները մատնանշում են նոյեմբերի 13-ի համաձայնագրի դրույթների ճշգրիտ կատարումը իրենց կողմից⁵։

1920 թ. դեկտեմբերի 24-ին Հայհեղկոմը որոշում է կրկնել պահանջները և վրացական զորքերի դուրսբերումը համարել «որպես պայման, Հայաստանի և Վրաստանի միջև բանակցություններ սկսելու համար»⁶։

1920 թ. դեկտեմբերի 29-ին ՀՍԽՀ արտգործոցնոմ Ա. Բեկզադյանը, համաձայն Հեղկոմի որոշման, հուշագիր է հղում Վրաստանի արտգործնախարարին, պատճենը՝ Վրաստանում Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Շեյնմանին, Մոսկվա՝ արտգործոցնոմ Զիչերինին, Բաքու՝ արտգործոցնոմ Հուսեյնովին, որտեղ նշում է, որ նո-

⁴ Տե՛ս Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ հեղափոխությունը և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Երևան, 1960 թ., էջ 428։

⁵ Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 290, թ. 2—4։

⁶ ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 17, թ. 18։

յեմբերի 13-ի համաձայնագրի վրա վրացական կողմի պըն-
դումները «ձեռնարկ են», որովհետև այն վերացված է հենց
վրացական կառավարության գործողություններով: Նշելով,
որ Հայաստանի խորհրդայնացումով հայ-վրացական հա-
մաձայնագիրը կորցրել է իր նշանակությունը, Բեկզադյանը
հայտնում է, որ Հայաստանի իշխանությունները պատրաստ
են «օգտագործել վիճելի հարցերի խաղաղ լուծումը» և դրանք
արագացնելու համար նպատակահարմար են գտնում խոր-
հրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությունը⁷:

Այսպիսով, Հայաստանի իշխանությունները հնարավո-
րություն էին տալիս Ռուսաստանին միջամտել հայ-վրացա-
կան հարաբերություններին և վիճելի հարցերի լուծմանը:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Ռուսաստանի
իշխանությունները Վրաստանից պահանջում էին ապահո-
վել դեպի Հայաստան բռնների անարգել փոխադրումը: Ձեռ-
տելով հասնել վրացական իշխանությունների կողմից Հա-
յաստանի շրջափակման վերացմանը, խորհրդային Ռուսաս-
տանի կառավարությունը մատնանշում է Վրաստանի կող-
մից 1920 թ. մայիսի 7-ի ռուս-վրացական պայմանագրի
դրույթները կատարելու անհրաժեշտությունը: Խորհրդային
կառավարության ցուցումով «դադարեցվում է նավթի առա-
քումը Վրաստան»: Վրաստանում Ռուսաստանի լիազոր ներ-
կայացուցիչ Շեյնմանը խորհրդային կառավարության անու-
նից 1920 թ. դեկտեմբերին պարբերաբար հուշագրեր է
հղում Վրաստանի կառավարությանը՝ պահանջելով դեպի
Հայաստան «ազատ տրանզիտի իրավունք»⁸:

1920 թ. դեկտեմբերի 15-ին Շեյնմանը հեռագրում է
Մոսկվա՝ Զիչերինին, Բաքու և Երևան, «Միայն նավթի
փոխադրումը դադարեցնելուց հետո վրացական կառավա-

7 Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, փաստաթղթերի և նյու-
թերի ժողովածու (1920 թ. նոյեմբեր—1922 թ. հունվար), Երևան, 1974 թ.,
էջ 80—83, Տե՛ս նաև ՀՀ ՀՔԿՖ ԿՊԱ, ֆ. 1022, -ց. 3, գ. 290, թ. 2—4:

8 Տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՖ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1358, թ. 10, 13:

րությունը պաշտոնապես ինձ տեղեկացրեց, որ սույն ամսի 14-ից հանրապետության երկաթուղային գծերով ազատ տրանզիտի իրավունք է տրամադրում ՌՍՖՆՀ-ին և ԱՍԽՀ-ին գեպի Հայաստան»⁹։

Վրաստանի կողմից Հայաստանի շրջափակման հարցը ՌՍՖՆՀ իշխանութիւնները շահարկում էին քաղաքական նկատառումներով։ Ինչպես նշում էր Վրաստանի արտգործնախարար Սարախտարաշվիլին իր հեռագրում՝ Ռուսաստանում Վրաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Գ. Մախարաձեին, «մինչև դեկտեմբերի 18-ը, փաստորեն, չի հարուցվել ոչ մի միջնորդութիւն դեպի Հայաստան տրանզիտային և, մասնավորապես, պարենային և վառելիքային բեռների անցկացման համար», նման միջնորդութիւն ներկայացվեց միայն դեկտեմբերի 18-ին, որն էլ «խսկույնէն թավարարվեց, սակայն ուղեբեռը... մինչ այժմ չի հասցվել մեր սահմանին»¹⁰։ Նշենք, որ առաջին օգնութիւնը խորհրդային Հայաստան հասավ միայն 1921 թ. հունվարի սկզբին։

1920 թ. դեկտեմբերի կեսերից խորհրդային Ռուսաստանի իշխանութիւնները ուժեղացնում են քաղաքական ճնշումը Վրաստանի վրա։ Դա նշանակում էր, որ Ադրբեջանի և Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հասել էր նաև Վրաստանի խորհրդայնացման հերթը։ Դրա իրականացումը եզրափակելու էր ամբողջ Անդրկովկասում խորհրդային կարգեր հաստատելու ՌՍՖՆՀ իշխանութիւնների քաղաքականութիւնը։

Դեռ 1920 թ. նոյեմբերի վերջերին, խոսելով Վրաստանի հնարավոր խորհրդայնացման մասին, ՌՍՖՆՀ ազդութիւնների գործերի ժողովրդական կոմիսար Ի. Ստալինը Վ. Լենինին և Գ. Չիչերինին հուշում է, որ իր կարծիքով, «տարբերակներից լավագույնը Թուրքիայի հաջող պատերազմն է

⁹ Նույն տեղում, թ. 20։

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 28։

Վրաստանի հետ, ինչը Ռուսաստանին հնարավորութուն կտա միջամտել միջնորդի և փրկարարի կեցվածքով»¹¹:

Սակայն այս հարցում ոչ բոլորն էին համամիտ Ստալինի հետ: 1920 թ. դեկտեմբերի 3-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրո ուղղված ղեկուցադրում Գ. Չիչերինը նշում է, որ պետք է հետ պահել թուրքերին Վրաստանի վրա հարձակվելուց, «մանավանդ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո: Վերջինս ստիպում է շատ ավելի զգուշ լինել Անտանտի նկատմամբ»¹²: Սրանից մի քանի օր անց, դեկտեմբերի 6-ին, տեղեկանալով այն մասին, որ Կենտկոմը որոշել է խորհրդային միջնորդ Պ. Մդիվանու (Բուդու)՝ միջոցով հայտնել թուրքերին, որ Ռուսաստանը դեմ չի լինի «Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներում թուրքերի իշխանության հաստատմանը», Չիչերինը նշում է, որ դա «կնշանակի պատերազմ Թուրքիայի և Վրաստանի միջև, ինչն իր հերթին կհանդեցնի Բաթումի անխուսափելի գրավմանը. թուրքերի կողմից»։ Խորհրդային Ռուսաստանի արտոդործողկոմը Կենտկոմի առջև համառորեն պնդում է թույլ չտալ թուրքերին զբաղվել Բաթումը և «հետաձգել Ախալցխայի և Ախալքալաքի հարցի վերը նշված լուծումը»¹³:

Ինչպես ժամանակին Հայաստանի, այնպես էլ Վրաստանի խորհրդայնացման նախաձեռնությունը շտապում է իր ձեռքը վերցնել Բաթում տեղակայվող ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն Գ. Օրջոնիկիձեի գլխավորությամբ: 1920 թ. դեկտեմբերի 15-ին Օրջոնիկիձեն ծածկագիր է ուղարկում Մոսկվա՝ Վ. Լենինին, ուր նշում է, որ Կովկասյան բյուրոյի խորհրդակցությունը, որին, բացի բյուրոյի անդամներ Ստասովայից, Նարիմանովից, Մդիվանուց և իրենից, ներկա էին նաև էլիավան, Լեզրանը, Ստարկը, Հեկկերը և այլք, «միաձայն և գաղտնի կերպով որոշել է լուսաբացին

11 22 ՀՔԿՓ ԿՊԱ միկրոժապավենների հավաքածու № 1, գ. 2, թ. 142:

12 Նույն տեղում, գ. 7, թ. 21:

13 Նույն տեղում, թ. 23:

անցնել Վրաստանի սահմանը, ամեն ինչ նախապատրաստված է¹⁴։ Սակայն Վ. Լենինը և Ռուսաստանի Ռազմական գործերի ժողովում Լ. Տրոցկին զսպում են նրանց, պատասխանելով, որ «դա արմատապես հակասում է Կենտկոմի որոշմանը և կարող է ունենալ ողբերգական հետևանքներ։ Կտրականապես պահանջում ենք դադարեցնել որոշման իրագործումը և շեղյալ հայտարարել այն»։ Այս կարգադրությունն Օրջոնիկիձեի կողմից ընդունվում է ի կատարում¹⁵։

Սակայն դրանից շատ շանցած, 1921 թ. հունվարի 2-ին, ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի անդամներ Գ. Օրջոնիկիձեն և Ս. Կիրովը «հիստ գաղտնի» զեկուցագիր են ուղարկում ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի բոլոր անդամներին, որում ներկայացնում են Վրաստանի խորհրդայնացման դրգապատճառները և անհրաժեշտությունը, Ըստ Օրջոնիկիձեի և Կիրովի դրանք էին. Վրաստանը «Կովկասում հանդիսանում է հակահեղափոխության բազա», աջակցելով և կազմակերպելով՝ ապստամբություններ Հյուսիսային Կովկասում և Ադրբեջանում՝ «վարկաբեկում է մեզ մուսուլմանների աչքում», «խորհրդային Հայաստանը առանց խորհրդային Վրաստանի փաստորեն մնում է՝ ավելի շատ Թուրքիայի, քան մեր ազդեցության տակ», «Անդրկովկասում ստեղծված իրողությունը ստիպում է մեզ Ադրբեջանում պահել շոշափելի ռազմական ուժեր, ինչը ցանկալի չէ բնակչության և վնասակար է զորամիավորումների համար» և այլն։ Օրջոնիկիձեն և Կիրովը հուշում են, որ Վրաստանի խորհրդայնացումով ամուր կպահենք Հյուսիսային Կովկասը և ամբողջ Անդրկովկասը, եթե գրավենք Բաթումը, Անտանտը, որը ներկայումս շունի մեզ դիմակայելու համար բավարար ուժեր, կզրկվի հարավում վերջին հենակետից մեր դեմ։ Վերջում նրանք տեղեկացնում են, որ Վրաստանը ներսից խորհրդայնացնելու հույսեր չկան, որ առանց իրենց օգնության դա

¹⁴ Նույն տեղում, գ. 2, թ. 189.

¹⁵ Նույն տեղում։

հնարավոր չէ: Իսկ «վրացական գործերին մեր միջամտու-
թյան համար պատրվակներ կան, դրա համար հարկավոր չէ
րացեիրաց հարձակվել Վրաստանի վրա, հնարավորություն-
ներ կան շարժումներ առաջացնել Աբխազիայում, Աչարիա-
յում, ԲՈՐՉԱԼՈՒԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ, ՈՐՏԵՂ ԴՐԱ ՀԱՄԱՐ ՀՈՂ
ԿԱ, ԱՅԴ ՏԵՍԱԿԵՏԻՑ ՄԵՋ ԿԱՐՈՂ ԵՆ ՕԳՆԵԼ ԹՈՒՐՔԻԱՆ ԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ (ընդգծումը մերն է—Կ. Խ.), և հնարավոր է
այնպիսի իրադրություն, ըստ որի մենք կներկայանանք
քայքայվող և դեպի անիշխանությունը գլորվող Վրաստանի
փրկարար: Զեկուցագիրն ավարտվում է Վրաստանի խոր-
հրդայնացման կոչով, որի վերաբերյալ ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան
բյուրոն բազմիցս ներկայացրել է իր միաձայն որոշում-
ները¹⁶:

Քննարկելով զեկուցագիրը, ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենու-
մը, Վ. Լենինի մասնակցությամբ, 1921 թ. հունվարի 12-ին
մերժում է այն, խորհուրդ տալով խստորեն հետևել հար-
ցի վերաբերյալ Կենտկոմի նախկին որոշումներին¹⁷:

Ինչպես երևում է Օրջոնիկիձեի և Կիրովի զեկուցագրից,
Վրաստանի խորհրդայնացման գործում ակնկալվում էր
Թուրքիայի և Հայաստանի աջակցությունը: Ծիշտ գնահա-
տելով ստեղծված միջազգային իրավիճակը և հասկանալով,
որ Թուրքիայի և Վրաստանի միջև պատերազմը հղի է ծանր
հետևանքներով, խորհրդային իշխանությունները նպատակա-
հարմար են գտնում Վրաստանի խորհրդայնացման գործում
հենվել խորհրդային Հայաստանի վրա:

Վրացական կառավարությունը սկզբունքորեն դեմ չէր
ՌՍՖՖՀ մասնակցությանը: Հայ-վրացական նախատեսվող
բանակցություններին: Նա ելնում էր այն նկատառումներից,
որ մայիսի 7-ի ռուս-վրացական համաձայնությամբ չեղոք
գոտին, որպես նախկին Թիֆլիսի նահանգի մաս, ճանաչվում
էր Վրաստանի կազմում: «Դրանով էլ մեծ չափով բացատրո-

¹⁶ Նույն տեղում, գ. 3, թ. 1—2:

¹⁷ Նույն տեղում, թ. 3:

վում է, իհարկե, ինչպես (Վրաստանի—Կ. Խ.) համաձայնությունը ՌՍՖՖՀ-ի մասնակցությանը կոնֆերանսին, այնպես էլ այն, որ այդ կոնֆերանսը Սաբախտարաշվիլին խնդրում է հնարավորին չափ շուտ անցկացնել»,—հայտնում էր 1921 թ. հունվարի 17-ին Խորհրդային Հայաստանի արտգործոց Վրաստանում ՀՍՖՖՀ լիազոր ներկայացուցիչ Գ. Շահվերդյանը, նշելով, որ վրացական կառավարությունը իր զորքերը երբեք հեշտությամբ դուրս չի բերի չեզոք գոտուց¹⁸:

Վրացական իշխանությունները շտապելու պատճառներ իրոք որ ունեին՝ նրանց չէր կարող չանհանդստացնել Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքը հայ-վրացական տարածանություններում կռու չեզոք դատու հարցում, հատկապես այն դեպքում, երբ ըստ իրենց մոտ առկա տեղեկությունների «Ադրբեջանում և Հայաստանում տեղաբաշխված Խորհրդային զորքերը մտադրվում են առանց Մոսկվայի գիտության, Վրաստանի և Հայաստանի միջև Բորչալուի գավառում տարածքային վեճի պատրվակով, հարձակվել Վրաստանի վրա»¹⁹,—1920 թ. դեկտեմբերի 10-ին Սաբախտարաշվիլին հայտնում էր Մոսկվա՝ Վրաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Գ. Մախարաձեին:

1921 թ. հունվարին Վրաստանի կառավարությունը Մախարաձեի միջոցով ցանկություն էր հայտնում Խորհրդային իշխանություններին շուտափույթ լուծել «Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև ձգձգվող տարածայնությունները», հավաստելով իրենց անկեղծ մտադրությունները՝ բարեկամական հարաբերություններ հաստատել երկու հանրապետությունների միջև²⁰: Հունվարի 17-ին հետևում է Գ. Չիչերինի պատասխանը, ուր նա հայտնում է վրացական իշխանություններին, որ մինչ բարեկամական հարաբերություններ հաս-

18 ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 12, թ. 21:

19 ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1158, թ. 8:

20 Նույն տեղում, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 320, թ. 1:

տատելը, նրանք պետք է կատարեն Ռուսաստանի մի շարք «պահանջներ», այդ թվում՝ «Վրաստանի վրայով դեպի Հայաստան ազատ տրանզիտի իրավունքը» և հայ-վրացական սահմանի որոշման բանակցություններին Ռուսաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությունը²¹։

Այս ամենի մասին էր նշվում նաև Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Շեյնմանի՝ Վրաստանի կառավարությանը 1921 թ. հունվարի 21-ին ուղղված հայտագրում²²։

Զսպասելով Ռուսաստանի «պահանջներին» վրացական կողմի արձագանքներին, արդեն հունվարի 20-ին Գ. Զիչերինը նամակ է հղում Վ. Լենինին, նշելով, որ «Վրաստանն այնպես է չափն անցել, որ մենք կարող է կանգնած լինենք նրա խորհրդայնացման անհրաժեշտության առջև», «Եթե նրանք մերժեն մեր ներկայացրած պայմանագրային պահանջները, մեզ կմնա միայն ետ կանչել մեր միսիան։ Այդ դեպքում խորհրդային Հայաստանը կնետվի բախտի քմահաճույթին։ Անտանտն առանց հսկողության կհաստատվի Վրաստանում։ Մենք չենք կարող թույլ տալ, որ այդպես խաղան մեզ հետ և խախտեն պայմանագիրը, Հարկավոր է ամեն դեպքում հենց այժմ ընդունել նախապատրաստական միջոցներ։ Բայց հարկ է հաշվի առնել նաև, որ մեր անվրտանգությունը և հեղինակությունը կպահանջեն այդ թարախապալարի ողնշացումը»²³։ 1921 թ. հունվարի 24-ին Ստալինը Կենտկոմի անդամներին «առաջարկում է հավանություն տալ ընկեր Զիչերինի գծին Վրաստանի հարցում» և «հրահանգել ընկեր Օրշոնիկիձին Վրաստանի ՀԱՅՏՆԻ ՇՐՐ-ՋԱՆՆԵՐՈՒՄ (ընդգծումը մերն է—Կ. Խ.) ապստամբական ելույթներ կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին»²⁴։

²¹ Նույն տեղում, Թ. 2—4։

²² РСФСР и ГДР, их взаимоотношения, НКВД, Гиз., 1922, с. 87.

²³ ՀՀ ԶԶԿՓ ԿՊԱ, հավաքածու № 1, գ. 7, Թ. 29,

²⁴ Նույն տեղում, գ. 3, Թ. 16։

Պարզ է, որ խոսքն առաջին հերթին վերաբերում էր լոռու չեզոք գոտու շրջանի մասին (որը, սակայն, Վրաստան չէր, այլ միայն բռնագրավված էր նրա զորքերով):

Այսպիսով, եթե Հայաստանը խորհրդայնացնելու գործում Ռուսաստանը հենվեց Խորհրդային Ադրբեջանի և քեմալական Թուրքիայի վրա, ապա Վրաստանի դեպքում նա օգտագործելու էր նաև հայկական գործոնը:

Թեև ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի որոշ անդամներ՝ Տրոցկին, Կամենեբը, Կրեստինսկին, առաջարկում էին մի քանի օրով հետաձգել Ստալինի «առաջարկությունների» քննարկումը, բայց Վ. Լենինի պնդմամբ 1921 թ. հունվարի 26-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենումը քննարկում է դրանք և ընդունում բանաձև Զիչերինի և Ստալինի «առաջարկությունների» ոգով: Բանաձևը, որի նախագիծը գրել էր անձամբ Լենինը, «հրահանգում էր Հանրապետության Ռազմահեղխորհրդին և Կովկասյան ռազմաճակատին, անհրաժեշտության դեպքում, նախապատրաստվել Վրաստանի հետ պատերազմի»²⁵:

Վրաստանի խորհրդայնացումը սկսելու ազդանշան էր հանդիսանալու լոռու գյուղացիության ապստամբությունը վրացական բռնագրավման դեմ: Այն կազմակերպելու նախապատրաստական աշխատանքները ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոն, 11-րդ բանակի Ռազմահեղխորհուրդը և ՀՍԽՀ իշխանությունները սկսել էին Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո: Ինչպես նշում էր 1921 թ. դեկտեմբերի 3-ի իր զեկուցագրում ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի անդամներին լոռու ապստամբության մասին Հ. Լազյանը, «Այդ ժամանակից ամբողջ գոտին ծածկվում է մեր կուսակցության ընդհատակյա կազմակերպությունների և հեղկոմների խիտ ցանցով», որովհետև «ընկ. ընկ. Օրշոնիկիձեի և Լեգրանի նախաձեռնությամբ որոշվել էր գոտում ապստամբության գործը կատարել ՀԿԿ Կենտկոմի անունից»²⁶:

²⁵ Նույն տեղում, թ. 17—18:

²⁶ Հեղկոմները Հայաստանում, էջ 90—91: Զեկուցագիրը տե՛ս նաև 22 ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1309, թ. 1—15:

1920 թ. դեկտեմբերի 23-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը որոշում է չեղարկել գոտում ուժեղացնել կուսակցական-քաղաքական աշխատանքը» և որպես պատասխանատու է նշանակում Ռուսաստանում քաղաքացիական կռիվների մասնակից, Հայաստանի ռազմագործողների տեղակալ և ՀՍԽՀ Կարմիր բանակի քաղվարչության պետ Հովսեփ Լազյանին²⁷։ Վերջինս նշում էր, որ դա որոշվել է Վեդրանի պնդումով²⁸։ 1920 թ. դեկտեմբերի վերջին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի և ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կողմից նա նշանակվում է «Հոռու աշխատավորների զինված ապստամբության շտաբի պետ»²⁹։ Շտաբին կից ստեղծվում է Ղարաքիլիսայի (այժմ՝ Վանաձոր) հատուկ նշանակության ջոկատ կամ պարտիզանական ղունդ։

Շտաբի գործունեությունը չէր սահմանափակվելու միայն չեղարկելու ազատագրման հարցերով, այն ավելի մեծ շրջանակներ էր ընդգրկում, որովհետև, ինչպես նշում էր Հ. Լազյանը, «Ծրանից ստացված հաղորդման համաձայն գոտու ազատագրման հարցն արդեն կապվում էր ամբողջ Վրաստանի խորհրդայնացման հետ, մենք ընդհանուր հետախուզություն սկսեցինք ամբողջ Վրաստանում»³⁰։

Հունվարի 25-ին Լազյանին Բաքվից տեղեկացնում են, որ «շտաբը ենթարկվելու է 11-րդ բանակին» և «ապստամբությունը լինելու է Վրաստանի խորհրդայնացման սկիզբը»։ Դա մեծ ոգևորություն է առաջ բերում ապստամբների մեջ, որովհետև դրանով ապահովվելու էր Կարմիր բանակի օգնությունը³¹։ Ապստամբության կազմակերպման աշխատանքին ժանոթանալու և նրա սկսման հրամանը տալու համար փետրվարի սկզբներին Ղարաքիլիսա են ժամանում 11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերը և Ռազմհեղխորհրդի

27 Հեղկոմները Հայաստանում, էջ 80։

28 Նույն տեղում, էջ 91։

29 Նույն տեղում, էջ 372։

30 Նույն տեղում, էջ 94։

31 Նույն տեղում, էջ 96։

անդամ Վեսնիկը: Նրանք Հազյանի խնդրանքով, իրրև օգնություն ապստամբներին, տրամադրում են 300 հոգուց բաղկացած ռուսական գումարտակ⁸²:

Ավարտելով նախապատրաստական աշխատանքները, Հազյանի շտաբը փետրվարի 8-ին 11-րդ բանակի հրամանատարությունից հրաման է ստանում «չեզոք գոտում ապստամբությունը սկսել փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը»⁸³: Որոշված «գիշերվա ժամը ուղիղ երկուսին ամբողջ գոտում սկսվում է ապստամբություն» (այդ օրը ընտրված էր ոչ պատահական. լրանում էր նոյեմբերի 13-ի հայ-վրացական համաձայնագրով որոշված վրացական զորքերի այնտեղ գտնվելու հռամսյա ժամկետը), որի հաջողությունը կախված էր Շահալիի երկաթուղային կամրջի ականազերծումից և գրավումից, որովհետև դրա պայթեցումը ոչ միայն Հայաստանին երկար ժամանակով կզրկեր Քիֆլիս—Կարս—Երևան—Ջուֆա երկաթգծից օգտվելու հնարավորությունից, այլև կվտանգեր ապստամբության հաջողությունը և մեծապես կխոչընդոտեր Վրաստանի խորհրդայնացման գործին: Շահալիի կամրջի անվտանգ գրավումը մեծ հաջողությամբ իրականացնում են հայ պարտիզանները Ա. Ստեփանյանի գլխավորությամբ:

Անցնելով բարեհաջող հարձակման, ապստամբների շտաբը փետրվարի 12-ին դիմում է 11-րդ բանակի Ռազմահեղխորհրդին՝ խնդրելով ռազմական օգնություն ցույց տալ ապստամբներին⁸⁴: Ենթոյա հերոսական պայքարի հետևանքով ամբողջ չեզոք գոտին գրավված է կարմիր ապստամբների կողմից⁸⁵,—1921 թ. փետրվարի 15-ին հեռագրում էր Հ. Հազյանը Բաքու՝ 11-րդ բանակի Ռազմահեղխորհրդին և Երևան՝ ՀՍԽՀ իշխանություններին:

⁸² Նույն տեղում, էջ 97:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 98:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 100:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 88:

Սակայն սա դեռ գործի կեսն էր: Խորհրդային իշխանությունների համար կարևորը Վրաստանի խորհրդայնացման հաջողությունն էր: 1921 թ. փետրվարի 6-ի հեռագրում Լենինին Օրջոնիկիձեն համոզում էր հավանություն տալ, թույլատրել և աջակցել զինված ապստամբությանը Վրաստանում: Փետրվարի 14-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն հաստատում է 11-րդ բանակի Ռազմհեղխորհրդին ուղղված հեռագրի տեքստը, ըստ որի թույլատրվում էր օգնություն ցույց տալ ապստամբներին: Փետրվարի 15-ին քաղբյուրոն հաստատում է նաև երկրորդ հեռագրի տեքստը, նշելով 11-րդ բանակի ղորամասերի ռազմական գործողությունների քաղաքական բնույթը³⁶:

Թեև ՌՍՖՍՀ իշխանություններն արդեն որոշել էին Վրաստանի ճակատագիրը, սակայն Վրաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Մախարաձեի՝ փետրվարի 12-ի այն հարցադրմանը, թե Ռուսաստանի իշխանություններն ի՞նչ տեսակետ ունեն շեղոք գոտում տեղի ունեցող դեպքերի կապակցությամբ և ի՞նչ միջոցներ է ընդունել ռուսական կառավարությունը դրանք կանխելու համար» և արդյո՞ք ռուսական կառավարությունը համերաշխ է Վրաստանի վրա հարձակվող կողմի նման գործելակերպի հետ»³⁷, Գ. Չիչերինը փետրվարի 14-ին պատասխանում է, որ հարձակողական գործողությունները մեր բանակին վերագրելը «չի համապատասխանում իրականությանը», ավելացնելով, որ այդ դեպքերի հետևանքները «բացառապես ընկնում են Ձեր կառավարության պատասխանատվության վրա»³⁸: Բայց, քանի որ նման պատասխանը չբավարարեց վրացական կառավարությանը, Չիչերինը փետրվարի 18-ին ավելացնում է, որ ռուսական կառավարությունը այնուամենայնիվ դեռ չի կորց-

³⁶ См. Таурян И. XI Красная Армия в борьбе за установление и упрочение Советской власти в Армении, Ереван, 1971, с. 186—187:

³⁷ 22 ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 3, դ. 335, թ. 1—2:

³⁸ Նույն տեղում, թ. 3:

քել հույսերը, որ հայ-վրացական միջադեպը կլուծվի «խաղաղ ճանապարհով» և պատրաստ է միջնորդել կողմերի միջև³⁹;

Սակայն ի՞նչ միջնորդության մասին էր խոսքը, երբ այդ «միջադեպը» լուկ «պատրվակ» և ազդանշան էր ամբողջ Վրաստանում «բանվորա-գյուղացիական թխած ապրտամբության», որի նախապատրաստումը և իրականացումը կատարվում էր ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի անմիջական և գործուն ղեկավարությամբ:

1921 թ. փետրվարի 17-ին Հ. Լազյանը հեռագրում է 11-րդ բանակի Ռազմհեղխորհրդին, Երևան և Մոսկվա. «Ապստամբական շարժման ալիքը անկապելի գրոհով Լոռուց անցել է Վրաստանի խորքը, շարժվում է դեպի Թիֆլիս» և «Խուսառտանի Կարմիր բանակը պարտավոր է իր պողպատե ջոկատները միացնել ապստամբների տողաններին»⁴⁰ այդ «հույսով դեպի հյուսիս է նայում ապստամբ Վրաստանը»⁴⁰:

Ընդառաջելով այս կոչին, 11-րդ բանակի հրամանատարությունը նույն օրը հրաման է արձակում «Վրաստանի դեմ քնդհանուր հարձակման մասին»: 1921 թ. փետրվարի 16-ին նման կոչով Կարմիր բանակին արդեն դիմել էր Բորչալուի գավառի Շուլավեր գյուղում կազմակերպված Վրաստանի Հեղկոմը, որը Վրաստանը հայտարարել էր Խորհրդային հանրապետություն⁴¹:

Ազատագրելով Լոռին, Հայկական հատուկ նշանակության ջոկատը և Լոռու պարտիզանական գունդը 11-րդ բանակի զորամասերի հետ միասին՝ 18-րդ հեծելազորային դիվիզիայի հրամանատար Պ. Կուրիլչևոյի հրամանատարությամբ, Բորչալուի գավառի վրայով մտնում են Վրաստան

³⁹ Նույն տեղում: Գ. 339, Բ. 1—2:

⁴⁰ Հեղկոմենը Հայաստանում, էջ 88—89:

⁴¹ Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и материалы (1917—1921), Тбилиси, 1958, с. 659.

և հետապնդելով վրացական զորքերին, հասնում մինչև Թիֆլիս: 1921 թ. փետրվարի 25—26-ին ամբողջ Վրաստանը խորհրդայնացվում է:

Այսպիսով, 1921 թ. փետրվարի վերջին խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները խախտելով 1920 թ. մայիսի 7-ի ռուս-վրացական պայմանագիրը, որով ճանաչել էին Վրաստանի անկախությունը, ռազմական միջամտությամբ խորհրդայնացրեցին Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետությունը:

Լոռու շեզոք գոտու ազատագրումը և Վրաստանի խորհրդայնացումը մեծ նշանակություն ունեին խորհրդային երկու հանրապետությունների համար: Ինչպես 1921 թ. օգոստոսի 12-ին Թիֆլիսում անցկացված Երկրային կուսակցական խորհրդակցությունում նշում էր Գ. Օրջոնիկիձեն, մենշևիկների ջախջախումը Վրաստանում ռեանդեց հակահեղափոխության բազան և Դադստանում, և Հայաստանում, և ընդհանրապես՝ ամբողջ հարավ-ուսական հակահեղափոխության⁴², դրանով իսկ ամրապնդելով խորհրդային իշխանության դիրքերն ամբողջ Կովկասում և Անդրկովկասում:

Ինչ վերաբերվում է խորհրդային Հայաստանին, ապա նա ոչ միայն իրեն վերադարձրեց հայկական տարածքների կարևորագույն մասերից մեկը, այլև կանխեց դրան հարող բնակավայրերի հնարավոր կորուստը ևս: Վրաստանի խորհրդայնացումը նույնպես մեծ նշանակություն ունեւր Հայաստանի համար, նախ դեպի Հայաստան հաղորդակցության ուղիների ապաշրջափակման տեսակետից և ամենագլխավորը՝ եթե Վրաստանում իշխանության գլուխ մնային մենշևիկները, ապա բավականին կսրվեին հայ-վրացական հարաբերությունները, որոնք Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո արդեն իսկ լարված էին:

⁴² ՀՀ ԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 382, թ. 9.

նկարագրելով լոռու ապստամբության օրերին Թիֆլիսում տիրող իրադրությունը, հայ պատմաբան Լեոն խոստովանում էր, «որ անհնարին չէր այս տեսակ մթնոլորտի մեջ նաև հայկական կոտորածը» և հիացմունքով նշում էր, որ այս ամենին վերջ տվեց Վրաստանի խորհրդայնացումը⁴³:

Եթե խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների համար չեզոք գոտու ապստամբությունը կարևորվում էր Վրաստանի խորհրդայնացման հեռանկարներով, ապա լոռու ազատագրման և խորհրդայնացման գաղափարը նրա բնակչության միահամուռ ցանկությունն էր» և, ինչպես նշում էր Հ. Լազյանը, «Ապստամբության ամբողջ ժամանակամիջոցում նրանք թույլ չեն տվել ոչ մի դավաճանություն, ոչ մի անախորժ դեպք»⁴⁴:

Ինչպես լոռու չեզոք գոտու, այնպես էլ Ախալքալաքի և խրամի վիճելի շրջանների՝ խորհրդային Հայաստանին կամ Վրաստանին միացնելու հարցը իր իրավական ձևակերպումը ստացավ 1921 թ. երկրորդ կեսին:

1921 թ. հուլիսի 7-ին Ուկ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի պլենումը, Ստալինի, խորհրդային Հայաստանի և Վրաստանի արտոդրոթողկոմներ Մոավյանի և Սվանիձեի մասնակցությամբ, որոշում է լոռու ամբողջ չեզոք գոտին միացնել խորհրդային Հայաստանին, իսկ Ախալքալաքի և խրամի շրջանների հարցը փոխանցել Վրաստանի Կ(բ)Կ Կենտկոմի քննարկմանը⁴⁵:

1921 թ. հուլիսի 16-ին Վրաստանի Կոմկուսի Կենտկոմը հաստատում է Կովկասյան բյուրոյի որոշումը՝ լոռու չեզոք գոտու մասին, իսկ ինչ վերաբերվում է Ախալքալաքի և խրամի շրջաններին, ապա, ելնելով Թիֆլիսի հետ այդ շրջանների «ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական»

⁴³ Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 461:

⁴⁴ Հեղկոմները Հայաստանում, էջ 103:

⁴⁵ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿԳԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 47, թ. 8:

կապվածութեան նկատառումներէն, որոշում է մերժել դրանց զիջումը Հայաստանին⁴⁶։

1921 թ. նոյեմբերի 6-ին հորհրդային Հայաստանի ժողովրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը և Վրաստանի Հեղկոմի նախագահ Պ. Մդիվանին Թիֆլիսում ստորագրում են Հայաստանի և Վրաստանի միջև սահմանի մասին որոշում, ըստ որի ամբողջ Հոռին մնում է ՀՍԽՀ-ի, իսկ Ախալքալաքի և հրամի շրջանները՝ Վրաստանի կազմում⁴⁷։

⁴⁶ Տե՛ս Խարմանդյան Ս. Լենին և становление Закавказской федерации (1921—1923), Ереван, 1969, с. 110.

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 111։